

3. ДАХО. – Ф.Р. 3858. – Оп. 13. – спр. 704, 688. – Оп. 14. – Спр. 1544, 2318.
4. *Інтерв'ю* з Олександром Носатенком, 1939 р. н., с. Полкова Микитівка Богодухівського р-ну Харків. обл., до Харкова приїхав у 1960 р. Зап. 20.04.2008 р.
5. *Інтерв'ю* з Тамарою Зибіною (Яценко), 1951 р.н., с. Шенегрівка Зеньківського р-ну Полтавської обл., до Харкова приїхала в 1968 р. Зап. 19.04.2008 р.
6. *Інтерв'ю* з Ніною Качаловою, 1940 р.н., с. Олексіївка Харківської обл., до Харкова приїхала в 1955 р. Зап. 14.08.2008 р.
7. Курман, М. В. Население большого социалистического города / М. В. Курман, И. В. Лебединский. – М.: Статистика, 1968. – 200 с.
8. *На алтарь* призвания: очерки о пед. династиях Харьковщины / [авт. кол.: В. Р. Антонова и др.; под ред. Е. В. Астаховой]. – Х., 2010.
9. *Професори* Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна: довід. – Х., 2009.
10. *Повоєнна Україна*: Нариси соціальної історії. Частина 1, 2 [гол. ред. В.А. Смолій]. – К., 2010.
11. *Результати* анкетування та інтерв'ю випускників Харківського університету, що навчалися на історичному факультеті у 1960–1989 рр., проведених С. Ю. Івановим 19.04.2008, Харків: 390 анкет та інтерв'ю.
12. *Служение* отечеству и долгу: Очерки о жизни и деятельности ректоров Харьковских вузов (1805–2004 гг.) / под ред. В. И. Астаховой. – Х., 2004.
13. *Товкун, В. І.* Особливості міграції населення Української РСР у 1959–1963 рр. / В. І. Товкун // Український історичний журнал. – 1966. – № 4. – С. 49–56.
14. *Харків – 350.* Історія, сучасність, стратегія розвитку: іст.-етногр. огляд / [заг. ред. акад. АЕН України В. Н. Майорченко]. – Х., 2004.

УДК 94(477.54)«1921/1928»: 334.713

Державна політика регулювання розвитку кустарно-ремісничої промисловості Харкова в роки непу (1921–1928 рр.)

Махоніна Онісія Геннадіївна

Махоніна Онісія. Державна політика регулювання розвитку кустарно-ремісничої промисловості Харкова в роки непу (1921–1928 рр.). У статті висвітлена законодавча, податкова та кредитна політика регулювання кустарно-ремісничої промисловості з боку радянської влади. Виявлено засоби економічного та адміністративного впливу на дрібних виробників, що призвели до фактичної ліквідації кустарно-ремісничої промисловості Харкова.

Ключові слова: неп, кустар, кустарно-ремісничка промисловість, Харків.

Махонина Анисья. Государственная политика регулирования развития кустарно-ремесленной промышленности г. Харькова в годы нэпа (1921–1928 гг.). В статье исследуется законодательная, налоговая и кредитная политика регулирования кустарно-ремесленной промышленности со стороны советской власти. Обнаружены способы экономического и административного воздействия касательно мелких производителей, которые привели к фактической ликвидации кустарно-ремесленной промышленности г. Харькова.

Ключевые слова: нэп, кустарь, кустарно-ремесленная промышленность, Харьков.

Makhonina Anisiya. The state policy of development of handicraft and artisanal industry in Kharkiv during the NEP (1921–1928 years). The legal, fiscal and monetary policy of adjustment of handicraft industry by the Soviet authorities is researched in the article. The economic and administrative impact on small producers is detected, which led to the actual elimination of handicraft industry in Kharkiv.

Key words: NEP, handicraft industry, Kharkiv.

Економічне реформування в сучасній державі потребує врахування історичного досвіду. Тому дослідження періоду непу та його регіональних особливостей не втрачає своєї актуальності. Залишається чимало питань, пов'язаних з розвитком дрібного виробництва, які ще не отримали достатньої уваги. Зокрема це стосується проблеми державного регулювання кустарно-

ремісничого виробництва Харкова. Дослідження регіональних аспектів впровадження непу збагачує загальну картину функціонування приватного підприємництва.

Окремі аспекти дослідження політики державного регулювання кустарно-ремісничого виробництва Харкова привертала увагу дослідників 1920–1930-х років, і вивчались у роботах С. Зарудного [8], Д. Каплана [9], Ю. Ларіна [10], Д. Шапіро [20], В. Шевцова [21]. У цих роботах є чимало інформації про адміністративну й господарську діяльність радянської влади в секторі кустарної промисловості. Певне відображення зазначена тема знайшла у сучасній історіографії в роботах таких науковців як О. Сушко [18], О. Пиріг [15], М. Олійник [13], Л. Нізова [12], Ю. Волосник [1], М. Онацький [14], В. Жмака [7]. У той же час, цілісного та системного дослідження проведено не було, в історіографії відсутні спеціальні праці, присвячені вивченню державної політики регулювання розвитку кустарно-ремісничої промисловості Харкова – столиці УСРР в 1919 – 1934 рр.

Джерельну базу роботи становлять нормативно-правові документи, статистичні матеріали, періодичні видання, статuti кооперативів, інструкції податкових органів тощо. Неопубліковані джерела представлені матеріалами фондів Державного архіву Харківської області.

Метою даної роботи є вивчення державної політики регулювання кустарно-ремісничої промисловості Харкова в умовах нової економічної політики. Для розкриття зазначеної мети було поставлено такі завдання: дослідити законодавчу, податкову та кредитну політику радянського керівництва щодо дрібних виробників; виявити адміністративні й позаекономічні засоби впливу на розвиток кустарно-ремісничої промисловості; з'ясувати причини та методи згорання кустарно-ремісничої промисловості. Під час вивчення зазначеної теми використовувалися загальнонаукові, міждисциплінарні та спеціально-історичні методи дослідження.

В умовах нестачі ресурсів для швидкого відновлення промисловості країни більшовицьке керівництво було вимушено піти на підтримку та розвиток кустарно-ремісничого виробництва. У той час коли головна увага господарчих органів була зосереджена на розвитку стратегічно важливих державних підприємств, саме дрібні виробники могли забезпечити населення товарами широкого вжитку, послабити проблему безробіття та надати необхідні ресурси для відбудови державної промисловості.

З 1921 р. почалось організаційно-юридичне оформлення кустарно-ремісничої промисловості та регулювання приватнопідприємницької діяльності дрібних виробників. Так, 21 червня 1921 р. РНК УСРР

поширив постанову РНК РСФРР «Про керівні настанови органам влади стосовно дрібної й кустарної промисловості та кустарної сільськогосподарської кооперації», яка дозволила розвиток кустарно-ремісничих підприємств [16, ст.320]. А постановою від 25 червня 1921 р. «Про кустарну та дрібну промисловість» кожен громадянин отримав право відкривати промислові підприємства [17, ст. 385].

З метою організації та державного контролю за станом кустарно-ремісничого виробництва було створено Укркустпром та його місцеві органи.

У січні 1926 р. при ВРНГ УСРР було утворено спеціальну Раду в справах кустарно-ремісничої промисловості. Після 1926 р. всі справи регулювання кустарно-ремісничої промисловості були зосереджені у Вищій та місцевих радах народного господарства. На місцях організовувалися відділи та секції кустарної промисловості [8, с. 26].

Харків належав до округ із значним розвитком кустарно-ремісничої промисловості, де із загальної кількості промисловців у кустарному виробництві було задіяно близько 32,9% осіб [11, с. 38]. З метою регулювання та керування в плановому порядку кустарно-ремісничою промисловістю у Харкові та окрузі у березні 1926 р. був створений Орендовий відділ кустарної промисловості. При Орендовому відділі була утворена постійна секція з кустарно-ремісничої промисловості [3, арк. 115].

Одним із механізмів керування дрібними товаровиробниками була податкова політика. Харківські кустарі повинні були сплачувати промисловий податок який складався з патентного та зрівняльного зборів. Також міські кустарі були зобов'язані сплачувати прибутковий податок. Окрім цього, кустарям доводилось сплачувати обтяжливі місцеві податки і збори, які часто стягувались на місцях без дозволу центру. З вересня 1923 р. було введено обов'язкову державну позику для кустарів та ремісників [12, с. 199].

В основі оподаткування зберігався чіткий класовий принцип. Через дрібну приватновласницьку сутність кустарно-ремісничого виробництва, кустарям доводилося сплачувати високі ставки оподаткування.

Також мало місце упереджене ставлення до кустарів з боку працівників фінорганів. Часті суперечки та непорозуміння між дрібними виробниками та податковими працівниками нерідко були результатом низької кваліфікації останніх. До середини 1925 р. оподаткування кустарів часто проводилось «на око». А самого кустаря податківці розглядали як підприємця на якого потрібно було «тиснути». Кустарі часто скаржилися на неясність і недосконалість законодавства [8, с. 27].

Починаючи з весни – літа 1925 р. щодо дрібних виробників більшовицьким керівництвом було впроваджено низку податкових пільг. Це було обумовлено лібералізацією до приватногосподарського сектору

та неспроможністю державної промисловості задовольнити зростаючий попит населення на промислові товари.

Постанови уряду СРСР «Про податкові пільги для міських кустарів та ремісників» від 10 квітня 1925 р. та «Про податкові пільги для міських кустарів та ремісників» від 12 травня 1925 р. внесли корінні зміни в оподаткування кустарів та ремісників і кустарно-ремісничих підприємств державними і місцевими зборами, що виявилися або в цілковитому звільненні від податків або в значному зменшенні останніх.

У вересні 1926 р. Харківський окрвиконком надав додаткові пільги дрібним виробникам. Орендна плата за торговельні приміщення була зменшена на 20 %. Окрім цього, кустарі та ремісники за соціальним статусом прирівнювались до трудящих верств населення [14, с. 143]. Незважаючи на пільгову податкову політику стосовно кустарів, її впровадження на місцях зазнавало обмежень і часто було формалізованим.

Державна політика регулювання розвитку кустарно-ремісничого виробництва включала політику кредитування, яка була заснована на класових принципах, направлених на обмеження дрібного приватного виробника. Внаслідок цього державним ринком кредитування були охоплені здебільшого лише кооперовані кустарі. Кількість кредитів, що надавалася, була недостатньою та не відповідала потребам. Більшість кустарів-одинаків міста була вимушена кредитуватися на приватному ринку або в ощадно-позичкових товариствах. Недостатня кількість державних коштів, наявність високої різниці у вартості кредиту на державному та вільному ринку обмежували можливості розвитку кустарно-ремісничого виробництва, посилюючи роль приватного капіталу.

Незважаючи на певні проблеми у кустарно-ремісничому секторі, впровадження пільгового законодавства, створення системи кредитування, висока кон'юктура ринку сприяли економічному зростанню кустарно-ремісничого виробництва. Після введення пільг загальна кількість кустарів міста у 1925–1926 рр. зросла вдвічі – з 3 800 чол. до 7 390 осіб [4, арк. 127]. А у 1927–1928 господарчому році становила 12 500 осіб [6, арк. 243–244]. Зростала економічна вага продукції дрібних виробників. Зокрема 1926 р. загальна вартість кустарно-ремісничих товарів Харківського округу становила 42 млн. крб., а в 1927 – 60 млн. [6, арк. 243–244].

Виробнича діяльність кустарів та ремісників була спрямована на отримання прибутку. А отже кустарі залишалися приватними виробниками. Це давало підстави більшовицькому керівництву вважати дрібних виробників силою, що здатна відтворити та збільшити приватний капітал, – і, відповідно, становила певну загрозу для самої влади.

Так, на XII з'їзді ВКП(б) у травні 1923 р. Троцький у доповіді про промисловість, констатувавши надзвичайно швидкий зріст і розвиток кустарної промисловості, відмічав небезпеку, що загрожує соціалістичному будівництву від змички торговельного приватного капіталу та кустаря. Майбутнє для дрібних товаропроductентів вбачалося лише через кооперування та надання державного кредиту, щоб кустря «повільно і безболісно впести в державну господарчу тканину» [19, с. 50–51].

XIV з'їзд ВКП(б) 1925 р. та проголошення курсу на індустріалізацію країни вимагали від більшовицького керівництва концентрації всіх наявних матеріальних, сировинних та інших ресурсів. В умовах нестачі коштів на індустріалізацію країни в необхідних розмірах, саме розвиток промкооперації вважався «новим соціалістичним каналом для індустріалізації країни» [20, с. 56].

Методи впливу більшовицького керівництва на приватника з метою його кооперування були різними. Це збільшення податкового тягара, обмеження в питанні забезпечення сировиною, відмова у кредитуванні тощо.

Застосування тиску на приватних виробників Харкова вело до збільшення частки кооперованих осіб. Більшість харківських кустарів входили до кооперованих об'єднань і становили 1928 р. 82 % всіх дрібних виробників [5, арк. 13, 26]. Осередками кустарної кооперації Харкова були Харківська спілка кустарно-промислової кооперації «Кустар-Спілка» і Харківський союз кустарів-одинаків.

Кооперовані кустарі отримували пільгове кредитування, постачання сировиною за більш дешевими розцінками, вигідний збут продукції, дешеву оренду приміщень, устаткування з державних фабрик тощо. Усі ці заходи передбачали посилення економічного зв'язку державних органів з кустарно-ремісничою кооперацією.

Проте кооперативні об'єднання зазнавали нестачу сировинних та товарних ресурсів. Мала місце погана організаційна будова та громіздкість апарату системи кооперації. Також були відсутні кваліфіковані технічні та організаційно-промислові фахівці. Усі ці причини призводили до слабкості кооперації та уповільнювали плани державного керівництва, направлені на суцільне кооперування дрібних виробників [10, с. 85, 87]. Тому кустарі та ремісники не мали стимулу йти до кооперації, надавали перевагу приватному виробництву. Протягом усього періоду непу існували «дикі артілі» – виробничі об'єднання, учасники яких не входили до спеціальних кооперативних організацій.

Незважаючи на значні зрушення в правовому полі розвитку кустарно-ремісничої промисловості, дрібні товаровиробники зазнавали багато обмежень з боку держави. Часто місцеві держоргани

демонстрували упереджене ставлення до кустаря, не сприймаючи за повноцінного суб'єкта діяльності. Профспілки розглядали кустаря як нетрудовий елемент, вважали його нерівноправним членом радянського суспільства, який був і підприємцем, і визискувачем [8, с. 16]. В основі такого ставлення були політико-ідеологічні та класові переконання, які передували економічній доцільності.

Кустарі зазнавали обмежень й в громадянських правах. Лише з 1925 р. отримали виборчі права [8, с. 16]. А з 1926 р. кустарів було прирівняно до робітничої верстви населення [3, арк. 34].

В умовах зламу непу, радянське керівництво переходило до адміністративно-командних методів управління економікою країни. Подальший розвиток дрібного виробництва вбачався лише у формі кооперації.

Зростання податкового тиску вело до збільшення недоплат з боку дібних виробників та зростанню тіньового виробництва. Серед основних форм були фіктивні кооперативи, роздавальні, наймання робітників поза біржею праці та виробниче спілкування кустарів на ринках із скупником.

Значні масштаби тіньового виробництва в кустарно-ремісничому секторі непокоїли державне і партійне керівництво республіки. Для обстеження та ліквідації прихованого виробництва проводилися масові перевірки існуючих кооперативних об'єднань кустарної промисловості з боку місцевих владних органів, фінінспекції праці та робітничо-селянської інспекції.

У Харкові приховане виробництво набуло значного поширення. За результатами ревізійних обстежень 1926 р. близько 50 % кооперативних об'єднань Харкова мали у своїй господарчій роботі ряд вад та зловживань [3, арк. 136]. Для ліквідації так званих «ухилів» в роботі товариств владою застосовувалися такі заходи, як судові переслідування, заміна керівних органів, закриття кредиту, повна реорганізація тощо [2, арк. 2].

Проте тенденція до практики порушень трудового законодавства зберігалася протягом всього непу. У результаті боротьби з фіктивними кооперативами та впровадження курсу на кооперування кустарного сектору почався спад господарської та економічної діяльності серед дрібних виробників.

Політика непу призвела до відродження та бурхливого розвитку кустарно-ремісничої промисловості Харкова. В умовах економічної кризи та нестачі промислових товарів більшовицьке керівництво було вимушено піти на сприяння розвитку кустарно-ремісничого виробництва. Протягом перших років непу радянським керівництвом було видано низку постанов, спрямованих на регламентацію економічної

взаємодії та підтримку дрібних товаровиробників. При цьому кустарі отримали певні поступки та пільги.

Незважаючи на офіційно проголошений радянською владою курс на підтримку кустарно-ремісничого сектору виробництва, ставлення місцевих держорганів протягом непу залишалось упередженим через наявність ідеологічних доктрин та соціалістичних пріоритетів, які суперечили економічній доцільності. У кустарях вбачали певну загрозу відновлення дрібнокапіталістичного устрою. Тому для контролю та регламентації економічних відносин з дрібними виробниками влада ставила за мету поступове залучення кустарів у планову економіку країни через систему кооперації.

Проте через нестачу фінансових ресурсів, кооперований сектор не отримав достатньої уваги та відбудова кустарно-ремісничого сектора виробництва лягла важким тягарем на плечі самих виробників.

Після проголошення курсу індустріалізації країни більшовицьке керівництво розглядало кустарів як одне з важливих джерел для надходження необхідних коштів з метою подальшого залучення кустарів до планової економіки та соціалістичного господарства. Результатом такої політики стало поступове згорання ринкових відносин та руйнація дрібного виробництва у Харкові. Усе це призводило до посилення дефіциту товарів широкого вжитку, нестачі продовольчих товарів тощо.

Перехід сталінського керівництва до надзвичайних методів управління промисловістю, погіршення суспільно-політичної атмосфери, відсутність фінансової та сировинної підтримки з боку держави, адміністративно-економічний тиск на дрібних виробників обумовлював згорання кустарно-ремісничого виробництва. Харківські кустарі були вимушені або вступати до кооперативів, або переходити до інших сфер діяльності, часто нелегальних. На кінець непу кустарно-ремісниче виробництво Харкова було фактично знищено.

Література

1. *Волосник, Ю. П.* Державна кредитна політика щодо приватного підприємництва нової буржуазії України в роки НЕПу / Ю. Волосник // Збірник наукових праць / Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С.Сковороди. – 2002. – Вип. 10. – С. 148–156.
2. *ДАХО.* – Ф.Р. – 845. – Оп. 2. – Спр. 442. – Арк. 2, 20.
3. *ДАХО.* – Ф.Р. – 845. – Оп. 3. – Спр. 904. – Арк. 34, 115, 136.
4. *ДАХО.* – Ф.Р. – 845. – Оп. 3. – Спр. 1237. – Арк. 127.
5. *ДАХО.* – Ф.Р. – 869. – Оп. 1. – Спр. 213. – Арк. 13, 26.
6. *ДАХО.* – Ф.Р. – 1296. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 243–244.

7. Жмака, В. М. Соціально-економічний розвиток міст Лівобережної України в 1920-ті роки: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / В. М. Жмака. – Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна – Х., 2011.
8. Зарудний, С. Кустарна промисловість: (Минуле й сучасне) / С. Зарудний // Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР: [зб. ст.]. – Х., 1927. – С. 1–30.
9. Каплан, Д. А. Кустарная промышленность Украины / Д. А. Каплан. – Х., 1922.
10. Ларин, Ю. Частный капитал в СССР / Ю. Ларин. – М.-Л., 1927.
11. Нефедов, С. Географічний розподіл кількісного складу дрібної та кустарно-ремісної промисловості України / С. Нефедов // Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР: [зб. ст.]. – Х., 1927. – С. 31–91.
12. Нізова, Л. Податкова політика як важіль у перетворенні дрібного власника у найманого робітника / Л. Нізова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр. – К., 2003. – Вип. 9. – С. 196–214.
13. Олійник, М.М. Кредитна податкова політика держави по відношенню до приватних виробництв України у 1921-1929рр. // Збірник наукових праць / Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С.Сковороди. – 1998. – Вип. 2. – С. 123–131.
14. Онацький, М.Ю. Приватна торгівля і промислове підприємництво у Харкові в період НЕПу (1921-1928 рр): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / М. Онацький. – Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2012.
15. Пиріг, О. А. НЕП: більшовицька політика імпровізації: Монографія / Київ. нац. торг.-екон. ун-т. – К.: КНТЕУ, 2001.
16. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР за 1921 г. // Бюллетень №11. – Стаття 320.
17. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР. – 1921. – Бюллетень №15. – Стаття 385.
18. Сушко, О.О. Становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні в період НЕПу (1921 – 1928 рр): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України” / О. О. Сушко. – Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004.
19. Троцкий, Л.Д. Основные вопросы промышленности / Л. Троцкий // Экономическая жизнь. – №10. – М., 1923.
20. Шапиро, Д. Кустарная промышленность и народное хозяйство СССР / Д. Шапиро. – М., Л., 1928.
21. Шевцов, В. Оподаткування кустарів, ремісників і кустарно-промислових товариств: (Промисловий та прибутковий податок і місцевий збір) / В. Шевцов // Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР: [зб. ст.]. – Х., 1927. – С. 158–169.

УДК 94 (477. 54) «1919/1922»: 351. 746. 1. 075. 1

Органи Надзвичайної комісії на території Харківської губернії: повітові комісії та політичні бюро (1919–1922 рр.)

Труш Світлана Миколаївна

Труш Світлана. Органи Надзвичайної комісії на території Харківської губернії: повітові комісії та політичні бюро (1919–1922 рр.). У статті розглянуто питання організації та функціонування Надзвичайної комісії на місцях, в повітах та волостях, у формі повітових надзвичайних комісій та політичних бюро. Виявлено, що повітові органи НК виступали інструментами терору та сприяли утвердженню радянської влади.

Ключові слова: повітова надзвичайна комісія, політичне бюро, Харківська губернія.

Труш Светлана. Органы Чрезвычайной комиссии на территории Харьковской губернии: уездные комиссии и политические бюро (1919–1922 гг.). Статья посвящена проблеме организации и функционирования Чрезвычайной комиссии на местах, в уездах и волостях, в форме уездных ЧК и политических бюро. Несмотря на ряд различий, деятельность органов ЧК на местах была призвана обеспечить исполнение постановлений советской власти.

Ключевые слова: уездная чрезвычайная комиссия, политическое бюро, Харьковская губерния.

Trush Svitlana. Extraordinary Commission bodies in Kharkiv province: the uezd commission and the politburo (1919–1922). The paper deals with the organization and functioning of the Extraordinary Commission on the ground in the form of the uezd commission and the politburo. The author found that the activities of the Cheka was to ensure implementation of the decisions of the Soviet government.

Key words: the uezd Cheka, the politburo, Kharkiv province.

Функціонування та діяльність органів Надзвичайної комісії на території Харківської губернії є малодослідженим питанням серед дослідників. З одного боку, це зумовлене браком джерел, що вповні б висвітлювали цю проблему, а з іншого, низька дослідницька активність у цьому напрямку може бути пояснена історіографічною традицією, зосередженою на вивченні діяльності